

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Z OBSAHU:

KILIÁNOVÁ, G. - POPELKOVÁ, K. - VRZGULOVÁ, M. -

ZAJONC, J.: Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom“

LETAVAJOVÁ, S.: Tradičný vzťah afgánskeho muža a ženy a jeho zmeny na pozadí občianskej vojny

PODOBA, J.: Modernizácia na prelome storočí

ROZHOVOR S GÁBOROM BARNOM

Na obálke: Slovenský oknár z Trenčína. K článku „Slovensko a Slováci v diele «Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom»“

Preklady: Mária Kadriaková

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia.

This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
SLOVAKIA

Electronic version accessible via Internet
URL <http://www.elis.sk>

HLAVNÝ REDAKTÓR

Gabriela Kiliánová

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Hana Hlôšková

Tatiana Podolinská

REDAKČNÁ RADA

Lubica Droppová, Gyivicsán Anna (MR), Martin Kanovsky, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist (ČR), Milan Leščák, Martin Meša, Magdaléna Paríková, Prof. Ján Podolák, Peter Salner, Zdeněk Uherek, (ČR), Miroslav Válka (ČR).

Slovenský národopis

ČASOPIS ÚSTAVU ETNOLÓGIE SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

VYDAVATEĽSTVO SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s. r. o.
BRATISLAVA

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlíšené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vyniechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com
www.cejsh.icm.edu.pl
www.ceeol.de
www.mla.org
www.ulrichsweb.com
www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

ŠTÚDIE

- Kiliánová, Gabriela - Popleková,
Katarína - Vrzgulová, Monika -
Zajonc, Juraj: Slovensko a Slováci v diele
„Rakúsko-uhorská monarchia slovom a
obrazom“..... 5

- Letavajová, Silvia: Tradičný vzťah
afgánskeho muža a ženy a jeho zmeny na
pozadí občianskej vojny..... 32

DISKUSIA

- Rozhovor s Gáborom Barnom (Magdaléna Paríkova)..... 46
Podoba, Juraj: Modernizácia na prelome
storočí..... 65

VYHRADENÉ PRE

- Klímová, Dagmar: Něco z toho, o čem se
nedalo padesát let psát, ani to na našem
pracovišti archivovat 76

MATERIÁLY

- Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom:
Nitrianska župa..... 79

ROZHĽADY-SPRÁVY-GLOSY

- Životné jubileum PhDr. Dagmar Klímovej, CSc.
(Hana Hlinská, Zora Vánovíčková)..... 102
Pozdrav Petrovi Salnerovi (Daniel Luthér).... 104

- Lepoglava 2000: Čipka na oltaru (Juraj Zajonc)..... 105
Výstava a publikácia o Spolku Izabella (Juraj Zajonc)..... 108
Obrazčiky z istorií Podkarpatských Rusinov
(Peter Žeňuch)..... 110
Lévi-Strauss a jeho obrazy. Nad slovenským
prekladom Štrukturálnej antropológie
(Miroslav Marcille)..... 120

RECENZIE-ANOTÁCIE

- J. Liszka: Állittatott keresztnyi buzgóságbul
(Ján Botik)..... 126
Slask - Schlesien - Slezsko. Przenikanie kultur
(Rastislava Stoličná)..... 127
J. Banck-Burgess: Hochdorf IV. (Juraj Zajonc)..... 130
V. Belaj: Die Kunde vom Kroatischen Volk
(Rastislava Stoličná)..... 132
Piesňové žánre v tradičnej hudobnej kultúre
(Eva Krčková)..... 133
P. Kowalski: „Zwierzoczekoupiory, wampiry i
inne bestie“ (Tatiana Buzeková).... 136
R. Steidl: O smrti (Margita Jágér).... 138
S. Niebrzegowska: Przestrach od przestrachu -
Rostliny v ludových przekazach ustnych
(Hana Hlinská)..... 139
Pokyny prispievateľom..... 140

CONTENTS

STUDIES

- Kiliánová, Gabriela - Pöpková,
Katarína - Vrzgulová, Monika -
Zajonc, Juraj: Slovakia and Slovaks in the
Work: „The Austro-Hungarian Monarchy in
Word and Image“..... 5

- Letajová, Silvia: Traditional relationship of the Afghan man and woman and its
changes in the background of a civil war... 32

DISCUSSION

- Interview with Gábor Barna (Magdaléna Paríklová)..... 46
- Podoba, Juraj: Modernisation at the turn of
centuries 65

RESERVED FOR

- Klimová, Dagmar: Something from that, what
was 50 years prohibited to write about and to
archive at our institut..... 76

MATERIALS

- “The Austro-Hungarian Monarchy in Word and
Image”: District of Nitra..... 79

NEWS-HORIZONS-GLOSSARY

- Jubilee of PhDr. Dagmar Klímová, CSc.
(Hana Hlásková, Zora Annovičová)..... 102
- Greetings to Peter Salner (Daniel Luthér).... 104
- Lepoglava 2000: „Čipka na oltaru“ (Juraj Zajonc)..... 105
- Exhibition and publication on Association
Izabella (Juraj Zajonc)..... 108
- „Obrazčíky z istorií Podkarpatských Rusinov“
(Peter Ženuch)..... 110
- Lévi-Strauss and his pictures. On the Slovak
translation of Structural Anthropology
(Miroslav Marek)..... 120

BOOKREVIEWS-ANNOTATIONS

126

**MODERNIZÁCIA NA PRELOME STOROČÍ:
Kultúrna zmena ako faktor rozvoja a súčasne zániku
tradičnej rurálnej architektúry**

JURAJ PODOBA

Modernizácia je syntézou množstva komplexných sociokultúrnych javov, spojených s úsilím o racionalizáciu a inováciu, ktoré sú prioritne orientované na pokrok a permanentný rast. Je spojená s pluralizáciou hodnôt a následne i s delegitimizáciou noriem. Pojem moderný/modernosť sa vždy spája s bezprecedentnosťou, modernizácia sa chápe ako ústup od tradície, ako úsilie sa jej zbaviť. Ako kultúrne hnutie charakterizujú modernizáciu špecifické druhy kultúrnych produktov (Spencer, J. 1996, 378). Je súborom zásahov do existujúceho systému s cieľom dosiahnuť dobové kvalitatívne parametre. Ide o určitý typ inovácie viazaný na dobové kritériá vyspelosti, maximálnej účinnosti či optimálnosti.

V sociálnych vedách sa už viac ako dve desaťročia viedie kritický diskurz k modernizácii a jej dôsledkom. Aktuálna odborná literatúra aj pri formulovaní definícií upozorňuje na skutočnosť, že modernizačný proces je sprevádzaný pozitívnymi aj negatívnymi dôsledkami. Podľa novšieho ponímania sa sociálne vedy usilujú vnímať tento fenomén ako prelínanie racionalizácie a kultivácie (Koudelka, F. 1996, 645). Špecifickými problémami, na ktoré naráža spoločenskovedné bádanie pri štúdiu modernizačných procesov a ich dôsledkov na spoločnosť a kultúru, je rozpor medzi technickou a kultúrnou stránkou modernizácie (bližšie Podoba, J. 2000), ako aj konflikt medzi civilizačným rastom a kultúrnym poklesom či úpadkom (bližšie Lorenz, K. 1989; Podoba, J. 1994). Metodologickým problémom pri ich štúdiu je identifikácia tých fenoménov, ktoré na jednej strane môžu byť klíčovým determinujúcim momentom pri kryštalizácii modernizačných rozporov a konfliktov, na strane druhej ich dôsledkom. V spomínanom kritickom diskurze v západných sociálnych vedách a vo filozofii sa množia výhrady k dôsledkom modernizácie, ktoré vyjadrujú skepsu voči idealizovaniu progresu a permanentného rastu, voči optimizmu a istotám modernizácie. Zdôvodnenie príčin a dôsledkov rozporov a konfliktov, prinášaných modernizáciou, a postmodernej skepsy je potrebné kriticky konfrontovať s poznáním empirických tvrdých (štatistických) a mäkkých (etnografických) dát z konkrétnych sociálnych prostredí.

Samozrejme, toto sú všeobecne definované charakteristiky modernizácie. Porovnávacie spoločenskovedné bádanie prináša poznatky o množstve odlišných podôb či variantov modernizačného procesu, ktoré následne formovali jednotlivé aspekty spôsobu života a každodennej kultúry modernizujúcich sa spoločností či spoločenstiev. Najmä ak modernizačnému procesu chýbala patričná razancia a dôslednosť, navyše spojená s nerovnomerným spoločenským vývojom, jeho výsledky či charakter jednotlivých fáz sa často odlišujú od

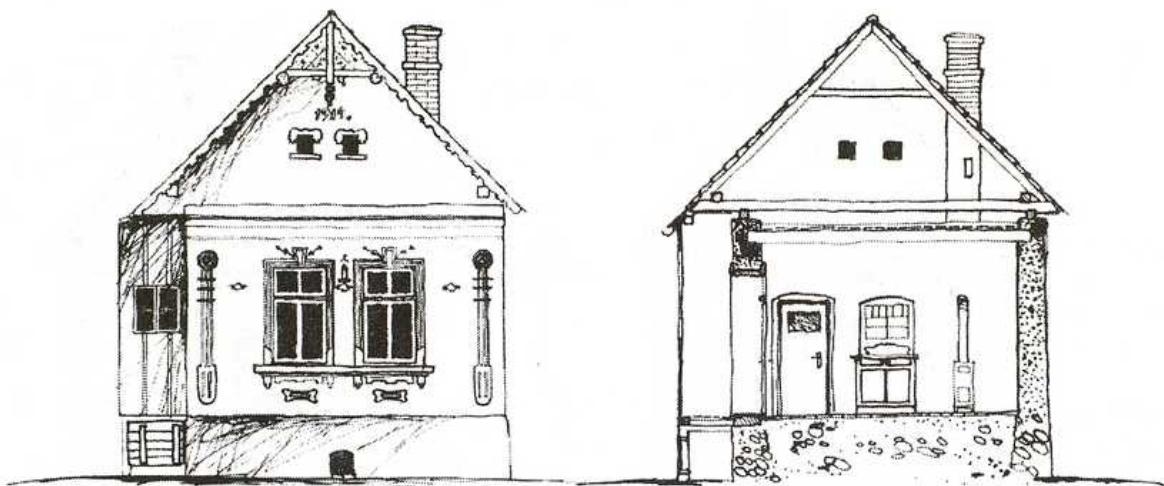
priebehu a výsledkov tohto procesu v krajinách, ktoré patrili k centrám moderny. V mnohých krajinách či spoločenstvách zápas medzi modernou a tradíciou viedol k formovaniu a dlhému či kratšiemu pretrvávaniu hybridných sociálnych javov a kultúrnych foriem. Modernizáciu ako prelínanie racionalizácie a kultivácie je možné dokladovať množstvom empirických dát. Často však môže ísť skôr o ideál zavŕšenia modernizačného procesu, než o reálnu skutočnosť. Modernizácia sa spájala s optimizmom, vierou v pokrok a istotou. Avšak prelínanie pozitívnych a negatívnych dôsledkov priebehu modernizačného procesu s nejednoznačnými výsledkami upozorňuje na jeho rozporuplný, protirečivý charakter.

Etnografické výskumy každodennej kultúry a spôsobu života prinášajú konkrétnie poznatky o sociokultúrnych zmenách, ktoré sú odrazom silnejúceho vplyvu modernizácie na transformáciu jednotlivých zložiek tradičných agrárnych spoločností. Cieľom tohto príspevku je konfrontovať niektoré všeobecné teoretické charakteristiky modernizačnej paradigm s etnografickými poznatkami o priebehu modernizačných procesov a jeho dôsledkov na sociokultúrny vývoj slovenského vidieka. Presnejšie, prvej výraznejšej fázy modernizácie (horno)uhorskej/slovenskej spoločnosti na konci 19. a počas prvých desaťročí 20. storočia.

Rozporuplný, protirečivý charakter modernizácie má v sociokultúrnom vývoji spoločnosti rôzne vyjadrenia. Tieto vyjadrenia reflektujú dynamiku modernizačných procesov v ich procesuálnom rozmere aj priestorovom priemete, ako aj v specifiku konkrétnych podmienok ich presadenia. Modernizácia Uhorska v období dualizmu mala niekoľko špecifických čít. Prvou bola akási selektívnosť modernizačných krov. Druhým charakteristickým rysom modernizácie Uhorska je jej neobvykle dlhé trvanie. Týka sa tak industrializácie a urbanizácie, ako aj spoločenskej a politickej infraštruktúry. Inou stránkou tohto procesu bolo predĺženie deštrukčnej fázy modernizácie. Rozklad starých štruktúr nekompenzoval dostatočne a včas rozvoj nových odvetví hospodárstva, nových profesii a vytváranie nových pracovných príležitostí a zamestnaní, formovanie nových, moderných myšlienok, názorových a hodnotových prístupov a postojov. „Predkapitalistický svet malých miest a dedín, tento základ slovenského mikrokozmu, na prelome storočí neodchádzal, ale odumieral“ (Lipták, L. 1996, 28).

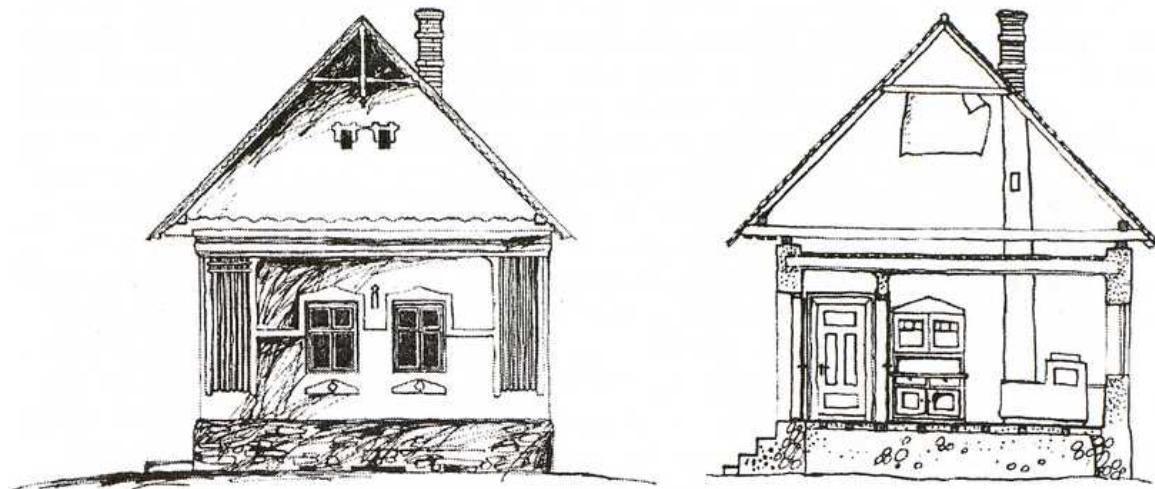
Obe základné kvality modernizácie uhorskej/slovenskej spoločnosti, jej výrazne selektívny charakter a neúmerné predĺžovanie, resp. oddľahovanie zavŕšenia jednotlivých modernizačných fáz zásadným spôsobom formovali túto spoločnosť v etape voči západnej Európe i rakúskej časti monarchie značne oneskoreného rozkladu uhorského feudalizmu. Na základe štúdia modernizačných procesov na Slovensku v 20. storočí na etnografickom materiáli i na fenoménoch spôsobu života a každodennej kultúry uplynulých dvoch desaťročí si dovolím tvrdiť, že tieto dve špecifické kvality formujú slovenskú spoločnosť dodnes. Samozrejme, inak sa ich pôsobenie prejavovalo v centre a inak na periférii, v meste a na vidieku, v rôznych regiónoch, v prostredí rôznych sociálnych a profesných skupín. Prehľbenie modernizácie v kvalitatívnom význame i jej priestorové šírenie aj mimo centier ekonomických a kultúrnych inovácií viedlo k zániku tradičných predindustriálnych regionálnych roľníckych kultúr. Selektívny charakter modernizácie a jej neúmerné predĺžovanie tak príznačne ovplyvnili aj ich zánikovú fázu - v porovnaní so západnou Európou mala tiež neúmerne dlhé trvanie. Zánik jednotlivých kultúrnych fenoménov prebiehal selektívnym spôsobom, často skôr transformáciou tradičných javov ako ich dôsledným negovaním, prelínaním starších až archaickejších fenoménov s inováciami, ktoré zodpovedali už kultúre industriálnej, technologicky vyspelej masovej spoločnosti.

Popri zrýchlení dynamiky zmien významným znakom modernizácie je zvýšená sociálna mobilita. Technologická stránka modernizácie viedla sice ku zmenám vo výrobe a doprave,

Obr. 1 Murovaný kamenný dom remeselníka z druhého desaťročia 20. storočia. Domová forma, reprezentujúca tak pauperizačnú vývojovú liniu v dispozičnom riešení (dvojdielny pôdorys), ako aj viaceré módne inovácie zo začiatku 20. storočia (nehorľavý stavebný materiál, moderné stavebné technológie, formálne znaky, bohaté dekoratívne detaily vo forme slohového eklekticizmu). Sliače, č.d. 646. Zamerali: P. Brna, M. Likavčan 1988. Nákres: P. Brna. Archív ÚEt SAV, inv. č. 7097, 7098.

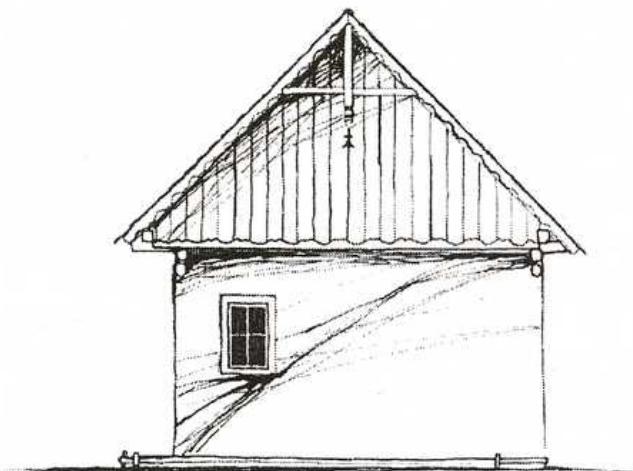
ale jej spoločenské dôsledky boli ekonomické, sociálne a politické. Komparatistické antropologické teórie hovoria o nevyhnutnosti kultúrnej zmeny v dôsledku zmien sociálnej štruktúry spôsobenej sociálnou mobilitou. Špecifickým vyjadrením kultúrnej zmeny v dôsledku modernizácie je (statusová) symbolika sociálnej mobility. Spolu s technologickými inováciami výrazne ovplyvňovala dynamiku kultúrnej zmeny a prispievala k rozkladu vnútornej integrity predindustriálnych regionálnych roľníckych kultúr. Vyššie uvedené špecifické vlastnosti modernizácie "na uhorský spôsob" v konečnom dôsledku spôsobili ich zánik. To ale nie je historickým špecifikom stredovýchodnej Európy. Jej špecifikom je nimi podmienený charakter zánikovej fázy tradičných regionálnych kultúr. Tradičný sociokultúrny systém mal najmä v prostredí vidieka v dôsledku špecifického politického a socioekonomickej vývoja dualistického Uhorska ešte stále dostatok životoschopnosti, aby vytvoril silné selektívne sito v procese akceptácie inovácií. Modernizácia sa zároveň v tejto fáze ešte prejavovala ako otvorený systém, v ktorom zmena nie je deštrukciou, ale adaptáciou. Systém, v ktorom racionalizmus nie je zamenený sociálnym inžinierstvom, v ktorom sa kultúrne formy ešte stále vytvárajú v prostredí ich konzumentov, resp. pri prenesení z prostredia iného kultúrneho systému sa adaptujú na ich potreby, prispôsobujú sa miestnym tradičným kultúrnym hodnotám. Dôsledky špecifík uhorskej modernizácie silne determinovali sociokultúrny vývoj najmä slovenského vidieka počas celého medzivojnového a vojnového obdobia, a to napriek čiastočnému presmerovaniu inovačného prúdenia a zosilneniu jeho kvalitatívnych i kvantitatívnych stránok. Až dramatické politické udalosti po roku 1948 podmienili radikálnu zmenu charakteru modernizácie Slovenska. Nielen iným spôsobom jej realizácie, ale aj jej mnohými vonkajšími prejavmi.

Obr. 2 Murovaný dom stredného roľníka z druhého deťročia 20. storočia reprezentuje finálnu fázu vývoja tradičnej stavebnej kultúry. Sliače, č.d. 706. Zamerali: P. Brna, M. Likavčan 1988. Nákres: P. Brna. Archív ÚEt SAV, inv. č. 7085, 7086.

Kryštalizácia výtvarného výrazu lokálnych a regionálnych kultúrnych foriem bola výsledkom podvedomej alebo úmyselnej imitácie zdedenej formy štýlu. Pre tradičnú ľudovú kultúru bolo príznačné potvrdzovanie vlastných lokálnych a regionálnych foriem (Danglová, O. 2000, 42-43). Pod dlhodobým vplyvom dôsledkov modernizácie spojenej s industrializáciou a urbanizáciou si dnes už ani nedokážeme predstaviť tradovanie bez medzigeneračnej kvalitatívnej zmeny. Dôkazy jeho existencie nachádzame napr. v celom komplexe tradičnej vidieckej stavebnej kultúry a spôsobu bývania. Bez poznania sociálnych stránok života nás bude udivovať, že sa nemenili ani nároky na zariadenie domu, na kvalitu využívania jednotlivých miestností. Bol to dôsledok jednak obmedzených ekonomických možností a v priebehu 19. storočia aj pauperizačných procesov, jednak rezignácie na inovačné možnosti. J. Langer (1999) zdôrazňuje všeobecnejšie platné konštatovanie, že prvá vlna uplatňovania vyšších nárokov na životný štandard prichádza v súvislosti s procesom sociálnej emancipácie. Motiváciou je vedomé úsilie vyrovnať sa sociálnym vzorom, ktoré sa šírili v dôsledku sociálnej diferenciácie. Akonáhle sa inovačný proces rozbehol, príslušná tradícia spela k svojmu zániku. Vývoj jednotlivých regionálnych kultúr v dôsledku inovácií vykazuje značnú nepravidelnosť. V záverečnej etape existencie stavebnej tradície do nej zasahovalo uplatňovanie štátnych noriem a profesionalizácia odborne školených remeselníkov (Langer, J. 1999, 57). Modernizácia dualistického Uhorska napriek svojej rozporuplnosti umožnila sociálnu emancipáciu tak celého neprivilegovaného roľníckeho stavu, ako aj už skutočnú individuálnu emancipáciu jednotlivca - na pozadí prehľbjujúcej sa sociálnej diferenciácie.

Vývoj architektúry na súčasnom slovenskom vidiek uformovali mnohé, často úplne protikladné tendencie. Dramatické 20. storočie zanechalo v zástavbe slovenskej dediny mozaiku architektonických foriem, ktoré z formálnej i obsahovej stránky nemá čo spájať. Stavebný vývoj slovenského vidieka verne vyjadruje vývojový oblúk medzi začiatkom a koncom

Obr. 3 Drevený omietnutý dom bezzemka z 20. rokov 20. storočia. Typologicky predstavuje pauperizovanú domovú formu, v ktorej sa uplatnili iba niektoré módne inovácie. Sliače, č. d. 673.

Zamerali: P. Brna, M. Likavčan 1988.
Nákres: P. Brna. Archív ÚEt SAV, inv. č. 7070.

20. storočia - sociokultúrnu transformáciu konzervatívnej agrárnej spoločnosti s mnohými semifeudálnymi prvkami smerom k sproletarizovanému rurálnemu obyvateľstvu, ktoré ale stále neprešlo zavŕšením modernizačného procesu. Ktorého hodnotové orientácie, spotrebné modely a životné očakávania sú už dávno mimo kontextu tradičných hodnotových a normatívnych systémov, ale zároveň sa iba čiastočne priblížili k hodnotám, normám a sociálnym a kultúrnym vzorom modernej, globalizujúcej sa spoločnosti. Zatial čo prvé desaťročia 20. storočia sú obdobím kontinuálnej transformácie tradičnej ľudovej architektúry, charakter modernizačných procesov tridsiatych a štyridsiatych rokov sa odráža už v zásadnejších premenách vidieckej architektúry, ktorá však stále kontinuuje mnohé znaky tradičnej stavebnej kultúry, znamená druhá polovica storočia zásadné prerušenie vývojovej kontinuity. Stavebné formy realizované v tomto období vyjadrujú hodnotový chaos a kultúrnu dezorientáciu sproletarizovaných (kovo)roľníkov a sú vonkajším materializovaným prejavom sociálnej a kultúrnej nivelizácie vidieckej society.

Spoločnosť zo začiatku vývojového oblúka reprezentujú v súčasnej zástavbe vidieka už iba pozostatky tradičného ľudového staviteľstva, zväčša solitéry alebo malé skupiny objektov. Jeho vývoj sa v podmienkach slovenského vidieka uzatvára na prelome 19. a 20. storočia, v izolovaných a ekonomickej najmenej rozvinutých regiónoch v priebehu prvých desaťročí 20. storočia. Zánik tradičnej stavebnej kultúry, niveliacačné a unifikáčné procesy druhej polovice storočia sú dôsledkami modernizácie, jej obrazom v stavebnej kultúre vidieka. Súčasný architektonický chaos dokazuje, že napriek viac ako sto rokoch trvajúcim niveliacačným a unifikáčným trendom sa modernizačný proces stále neuzatvára. Ešte nedospel k formovaniu stabilných, funkčne vyvážených kultúrnych foriem, v zástavbe sa prejavuje rýchlo sa striedajúcimi vlnami módnych architektonických typov (bližšie Podoba, J. 2000).

Komparatívne etnografické výskumy prinášajú z prostredia rôznych spoločenstiev poznatok, že zániku kultúry môže predchádzať jej rozkvet, dynamický rozvoj. Tento poznatok môže mať všeobecnejšiu platnosť, ak sa faktory vyvolávajúce zánik kultúry/radikálnu kultúrnu zmenu vyznačujú určitými kvalitatívnymi vlastnosťami. Zvyčajne je podmienkou takéhoto vývoja pôsobenie dominantných inovačných centier, avšak lokalizovaných mimo územia kra-

jiny (geografické a komunikačné, niekedy aj geopolitické podmienky často neumožňujú priamy kontakt s inovačným centrom), a plynulý prenos tovarov, znalostí, technológií či všeobecnejšie kultúrnych hodnôt do sociálneho prostredia, ktoré inovácie selektuje a pri ich absorbcii sčasti aj prispôsobuje svojej pôvodnej kultúre. Dôležitú rolu v tomto procese zohráva fenomén prostredníkov - nové kultúrne fenomény nie sú do sociálneho prostredia vnášané priamo ich tvorcami, resp. špičkovými profesionálnymi tvorcami reprezentujúcimi dominantný kultúrny systém, ale skôr sprostredkovane. Práve špecifika uhorskej modernizácie im vhodne zodpovedali: v prostredí konzervatívneho, semifeudálneho slovenského vidieka¹ selektívny a veľmi pozvoľný, neúmerne sa predĺžujúci modernizačný proces vytvoril podmienky na to, aby zánikové štádium tradičnej stavebnej kultúry bolo zároveň štádiom jeho krátkeho dynamického rozvoja. Ba možno povedať, že z výtvarného hľadiska jeho rozkvetu.

Ústup od starších kultúrnych foriem môže mať charakter ich adaptácie na zmenené podmienky a nový spôsob života, nové životné potreby, ale i vnútornej negácie a následnej likvidácie. Procesy zániku tradičného roľníckeho domu sa v priebehu 20. storočia riadili spočiatku skôr adaptačnými stratégiami, od druhej polovice storočia nadobudli charakter rýchlej a dynamickej negácie historických foriem rurálnej architektúry.

Aj keď cesta od tradičného roľníckeho domu k najmodernejším architektonickým typom prebiehala iba počas života približne troch až štyroch generácií, bolo v tomto období postavené veľké množstvo rôznorodých stavebných foriem.² Práve na základe krátkosti času a hĺbky zmien sa dá lepšie pochopiť dezorientovanosť obyvateľov vidieka pri výstavbe svojich rodinných domov, najmä v druhej polovici 20. storočia. Súčasný charakter stavebnej kultúry vidieckych sídiel na Slovensku je výsledkom nezvládnutého procesu prevrstvovania niekoľkých odlišných stavebných subkultúr. V tomto procese vždy mladšia, novšia subkultúra istým spôsobom poprela architektonický charakter historicky starzej skupiny a vytláčala ju zo zástavby sídla, pričom mladšie stavebné vrstvy čoraz viac podliehali silným unifikáčnym tendenciam smerujúcim ku kultúrnej uniformite.

Prvé zmeny vedúce k zániku regionálneho typu tradičného roľníckeho obydlia súvisia s inováciami, ktoré sa v závislosti od miestnych podmienok realizovali od druhej polovice 19. storočia. Súviseli s prehlbovaním dvoch protikladných spoločenských procesov, ktoré narušili kultúrnu stabilitu rurálnych oblastí Uhorska. Prehľbuje sa proces pauperizácie a proletarizácie roľníckych vrstiev. Pribúdajú obydlia pôvodne najchudobnejších roľníkov a domákov s redukovanou dispozíciou, t.j. dvojdielne s jednou obytnou miestnosťou. V silne proletarizovaných sociálnych prostrediach/sociálnych vrstvách sa stáva pravidlom prestavba komôr a maštalí na obytné priestory. V priebehu 19. storočia sa menila nielen typová skladba domov, ale aj proporcie a funkčnosť starších typov. V dôsledku modernizácií, meniacich funkčnosť priestorov, sa predovšetkým v ekonomickej a sociálnej rozvinutejšom prostredí zvyšoval komfort bývania. Výraznejšie sa začínajú uplatňovať nehorľavé stavebné materiály, stavebné technológie, architektonické prvky a dekoratívne (výtvarné) detaily dovtedy uplatňované v slohovej architektúre. U rovnakých sociálnych vrstiev v sociálnych prostrediach rovnakého typu historicky narastala miera uspokojovania rezidenčných potrieb, ale proti tejto tendencii pôsobila pauperizačná tendencia, ktorá túto mieru opäť tlačila k najnižším hodnotám (Langer, J. 1984, 206). Nerovnomernosť vývoja týchto vzťahov prezentuje regionálne zvláštnosti v tradičnom rurálnom staviteľstve a prehľbuje jeho rozmanitosť v poslednom štádiu existencie. Sformovaný typ sa začal spočiatku veľmi plynule meniť prostredníctvom obohacovania novými prvkami. Táto plynulosť bola spôsobená kultúrne kontinuitným charakterom technických, architektonických a dekoratívnych prvkov inovačne obohacujúcich historicky sformovaný domový typ, takže zmeny zrealizované v tejto vývojovej

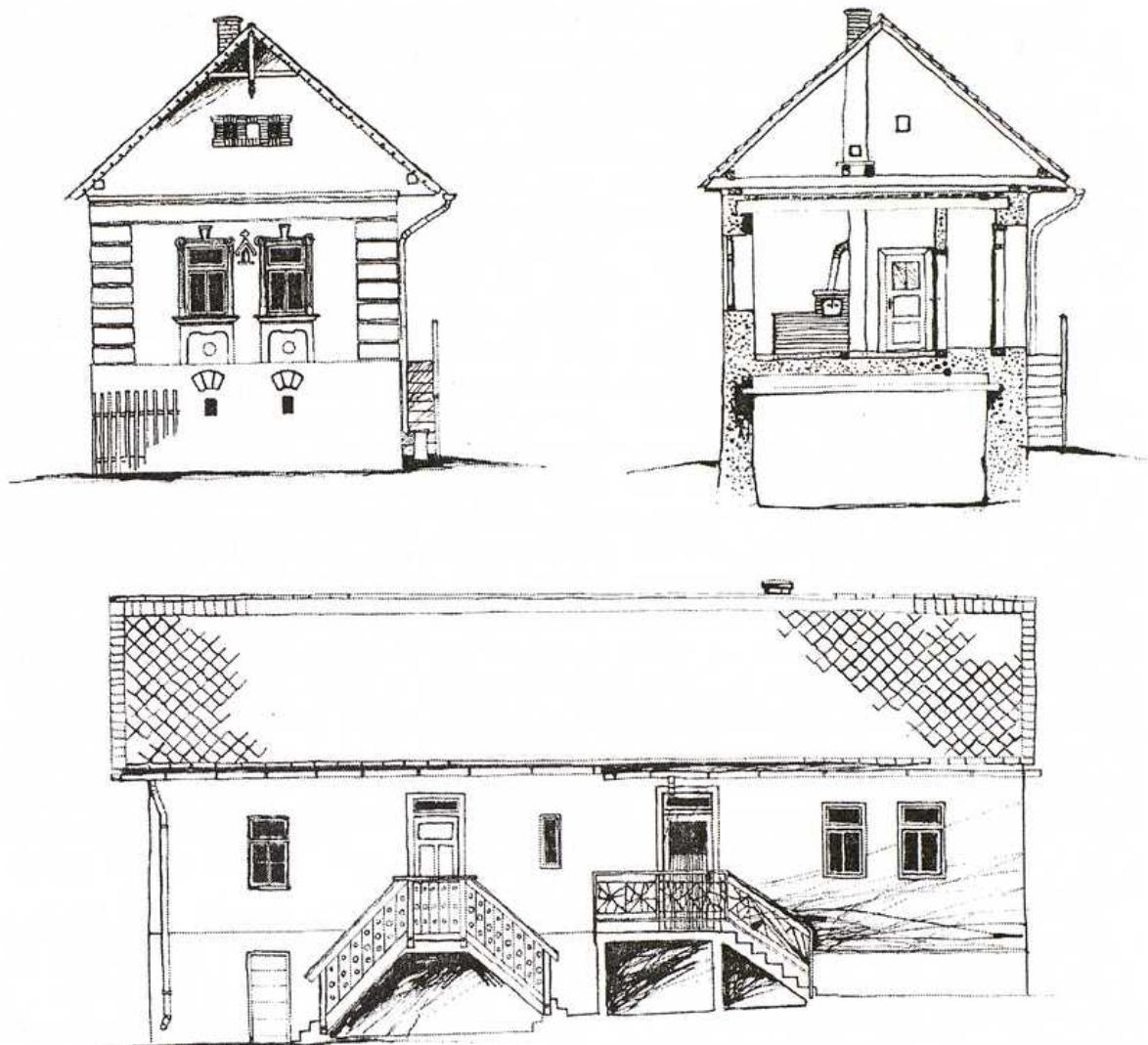
fáze nevybočovali z hraníc typologických kvalitatívnych znakov tradičnej stavebnej kultúry na slovenskom vidieku.

Prejavom spoločenských zmien, odrážajúcich sa v stavebnej kultúre vidieka, bol nástup mladších foriem ľudovej architektúry, ktoré sú už symptómom narušenia tradičného regionálneho stavebného typu (normy) a znamenajú sice postupný, ale prakticky permanentný prísnu inovácií a s ním súvisiaci permanentný proces narúšania tradície. V tomto období sa začínajú výrazne prejavovať rozdielne možnosti jednotlivých stavebníkov, spôsobené zmenami v sociálnej štruktúre, vystáhovalectvom, začínajúcou industrializáciou apod., čo sa odrazilo v použití stavebného materiálu, v kvalite remeselnej práce, vo formálnych prvkoch, v domovej dispozícii. Každá nová domová forma, vznikajúca od tohto vývojového predelu, bola už prejavom sociálnej prestíže jej majiteľa v lokálnom spoločenstve. Znakovosť prestíže sa viazala väčšinou na isté inovácie, často už módneho charakteru, ktoré sa chápali ako prejav novej, vyššej kvality života, či vyššieho statusu majiteľa a jeho rodiny.

Inovácie, ktoré spôsobili postupnú premenu starších foriem tradičného ľudového staviteľstva na formy mladšie, sú veľmi rôznorodé, môžeme ich ale orientačne zaderiť do troch základných skupín. V prvom rade ide o prvky technického charakteru, prinášané civilizačným pokrokom. Najčastejšie ide o nové materiály a technológie (napr. betón, tvrdá krytina) alebo zariadenia technického charakteru (napr. vykurovacie zariadenia). Môže ale ísť aj o dávno známe materiály a technológie, ktoré sa predtým používali v dedinskom prostredí iba veľmi zriedkavo a charakterizovali skôr slohovú architektúru, v prostredí neprievilegovaných roľníckych vrstiev malo ich používanie sociálno-diferenciačný charakter (napr. pálené tehly). Do tejto skupiny môžeme zaradiť aj stavebné prvky a technológie, súvisiace so zdokonalovaním stavebných remesiel a s postupne sa zvyšujúcimi nárokmi na komfort a kultúru bývania (napr. dokonalejšia úprava stien domov, drevené dlážky, zväčšovanie okien). Do druhej skupiny by sme mohli zaradiť stavebné prvky alebo celé stavebné formy prenesené z inej, väčšinou rozvinutejšej oblasti. Treťou skupinou sú módne dekoratívne (výtvarné) prvky, prenášané do vidieckej architektúry z mestského (malomestského) prostredia formou slohových ohlasov, spojené so všeobecne vzrastajúcimi tendenciami k dekorativizmu a k zvyšovaniu reprezentatívnych funkcií domu.

Spomínané protikladné spoločenské procesy druhej polovice 19. storočia kontinuovali aj v prvej tretine 20. storočia a odrážali sa v charaktere mladších foriem tradičnej vidieckej architektúry. Popri uvedených inováciách, smerujúcich k vyššej kvalite architektúry, zvyšovaniu dekoratívnosti a k vyššiemu štandardu bývania, pauperizačné tendencie umožňovali aj súbežný opačný vývoj. Rozšírenie znalosti stavebných remesiel aj medzi roľníkov a robotníkov viedlo k úpadku kvality tesárskej, stolárskej a murárskej práce. Aj u murovaných novostavieb sa od začiatku 20. storočia stabilizuje redukovaná domová dispozícia ako obydlie určitých sociálnych skupín. Podobný vývoj bol charakteristický aj pre hospodárske stavby, pri ktorých sa prechodne objavujú aj fenomény, vlastné veľmi vzdialeným regionálnym kultúram (napr. niektoré materiály a technológie používané v podunajskej stavebnej kultúre sa prenášali do karpatskej časti Slovenska a pod.).

Na prelome 19. a 20. storočia sa kontinuita kultúrneho vývoja tradičného vidieckeho staviteľstva uzatvára. Sociálne procesy vyvolané politickými a ekonomickými premenami uhorskéj spoločnosti, postupný civilizačný vývoj spojený s novými stavebnými materiálmi, technológiemi a progresívnejšími názormi na kultúru a hygienu bývania, vzrast hmotného blahobytu, ktorý vyvolal aj u roľníkov a drobných remeselníkov výraznejšiu potrebu reprezentácie vlastného sociálneho statusu, zdynamizovali vývoj stavebnej kultúry aj v dedinskom prostredí. Miera inovácií z vyspelejšieho, predovšetkým metského prostredia, ich

Obr. 4 Murovaný dom stredného roľníka z 20. rokov 20. storočia, postavený pre dvoch bratov. Koncentruje technologické, formálne aj dekoratívne inovácie, vnesené do tradičnej stavebnej kultúry, a zároveň redukovanú dispozíciu dvoch bytových jednotiek. Sliače č. d. 804. Zamerali: P. Brna, M. Likavčan 1988. Nákres: P. Brna, Archív ÚEt SAV, inv. č. 7042, 7043, 7044.

kvantita i kvalita vzrástla natol'ko, že sa narušila vnútorná vyváženosť štruktúry tradičnej stavebnej kultúry. Mladšie stavebné formy, datované od konca 19. storočia do prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia súce tvoria jej integrálnu súčasť, avšak mnohými znakmi sa od nej odlišujú, a tak vytvárajú v jej rámci zvláštnu skupinu, ktorá znamená narušenie jej vnútornej jednoty a ukončenie jej stáročného vývoja. V rôznych oblastiach Slovenska charakter, množstvo a doba uplatnenia nových stavebných prvkov a foriem sú pomerne

rozdielne. Inovácie akceptované stavebníkmi priniesli predovšetkým tieto nové skutočnosti:

- nové stavebné materiály a technológie, zdokonaľovanie alebo naopak úpadok kvality remeselnej práce
- nové alebo modifikované formálne prvky (napr. tvar štítov, osovost' priečelí), podstatné zvýšenie miery použitých dekoratívnych prvkov predovšetkým mestskej provenience
- modernizáciu tých prvkov, ktoré súvisia so zvyšovaním kultúry bývania (vykurovacie zariadenia, zväčšovanie okenných otvorov apod.), zmeny v dispozičnom riešení, ktoré boli výraznejšie predovšetkým v chudobnejších a konzervatívnejších oblastiach.

Pre túto stavebnú (sub)kultúru je typický vzrast variability foriem a detailov. Proces presadzovania sa komplexu inovácií, smerujúcich ku vzniku mladších foriem tradičnej vidieckej architektúry, je pozoruhodný najmä tým, že prvýkrát miera i charakter zmien (inovácií) zásadným spôsobom narušili charakter historických foriem a plynulý, kontinuitný priebeh vývoja stavebnej kultúry. Prvý raz sa objavuje vnútorná nevyváženosť, ba až protikladnosť jednotlivých prvkov a často protikladný vývoj, a to aj v jednom regióne (lokalite). Postupným nárastom indiferentných stavebných prvkov začal proces unifikácie stavebnej kultúry. Išlo najmä o narušenie závislosti od miestnych zdrojov v prípade stavebného materiálu a o prenos niektorých formálnych a dekoratívnych prvkov z regiónu do regiónu, resp. o širšie uplatnenie niektorých prvkov z kultúrne (sociálne aj geograficky) cudzích architektonických typov. V slovenskom, ale najmä severoslovenskom kontexte boli kultúrnymi vzormi zvlášť panské horárne s mnohými architektonickými a výtvarnými prvkami architektúry alpskej oblasti. Tento trend smeroval k likvidácii starsích, menších regiónov tradičnej stavebnej kultúry a k vytváraniu nových, širších regiónov. Pre krátkosť existencie tejto záverečnej fázy vývoja tradičného vidieckeho staviteľstva však nedošlo ku kultúrnej kryštalizácii nových architektonických foriem. Nebol to však proces, ktorý by poprel tradičnú stavebnú kultúru a jej kontinuitu. Z hľadiska pochopenia kultúrneho vývoja je však potrebné zdôrazniť, že práve táto najmladšia forma tradičných stavieb uzavrela vývoj tradičnej stavebnej kultúry a odstávala dynamický, často až chaotický proces zmien v 20. storočí.

Kvalitatívna zmena charakteru modernizačného procesu medzivojnového obdobia sa približne od prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov začína výraznejšie prejavovať aj v zástavbe vidieckych sídiel. Kontúry modernizácie sú jasnejšie: mladšie formy tradičnej architektúry nahradila nová, kvalitatívne odlišná skupina stavieb. Charakterizuje ju typologická (genetická) príbuznosť s mladšími formami, odlišnosti sú však natol'ko zásadné, že ju už nemožno považovať za integrálnu súčasť tradičnej stavebnej kultúry. Tieto stavebné formy zväčša v modifikovanej podobe kontinuujú niektoré tradičné architektonické prvky a riešenia. Na druhej strane však tradíciu popierajú zásadným spôsobom (bližšie Podoba, J. 1987).

Povojský civilizačný vývoj, rámcovaný komunistickým rozvojovým modelom, znamenal radikálne prerušenie kultúrnej kontinuity, ktorej doznievanie umožnil selektívny modernizačný model posledných desaťročí 19. a prvých desaťročí 20. storočia. Charakter, ciele i mechanizmy komunistickej modernizácie rázne uzavreli už dávnejšie rozbehnutý proces kultúrnej nivelizácie. Modernizácia tak naplno uplatnila svoju deštrukčnú silu. Hodnoty sprostredkovanej modernizačným procesom, tak ako sa postupne uplatňovali v povojskovej výstavbe už kolektivizovaného socialistického vidieka, sú viac o technickom a technologickom, než o kultúrnom prínose.

Modernizácia Uhorska v období dualizmu svojimi špecifickými črtami, najmä selektívnosťou modernizačných krokov a jej neobvykle dlhým trvaním vytvorila podmienky pre vznik hybridných kultúrnych foriem. V stavebnej kultúre vidieka týmto formám zodpovedala najmladšia vrstva tradičnej architektúry, ktorá sa sformovala prelínaním tradičných

kultúrnych prvkov a výrazných inovácií, vnesených do pôvodného rurálneho kultúrno-normatívneho systému, zodpovedajúceho spoločenskému postaveniu, potrebám a možnostiam neprivilegovaného roľníckeho obyvateľstva, prostredníctvom technickej a kultúrnej modernizácie. Táto architektúra vyjadruje pretrvávajúci odstup slovenského vidiečana z prelomu storočí voči novotám, a zároveň postupné, ešte stále opatrné presadzovanie sa modernizačných fenoménov. Základné znaky modernizácie - bezprecedentnosť a ústup od tradície mali v tomto období ešte výrazne selektívny charakter. Modernizáciou vyvolaný trend smerom k delegitimizácii noriem vytvoril aj v konzervatívnom vidieckom prostredí podmienky pre zásadnú kultúrnu zmenu, ktorá sa ale v kontexte stavebného vývoja vidieka začala razantnejšie presadzovať až od prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov. Mladšie formy vyjadrujú skôr kompromisný postoj k odmietaniu regionálneho/lokálneho výtvarného výrazu a formy štýlu. Ďalší základný znak modernizácie, pluralizácia hodnôt, sa v podmienkach Slovenska, a najmä slovenského vidieka presadzoval počas celého 20. storočia len okrajovo a obmedzene. Prelínanie racionalizácie a kultivácie sa počas sledovanej modernizačnej fázy presadzuje ešte stále limitovanosťou tradíciou. Racionalizácia vplývala najmä na technické a technologické parametre realizovaných stavieb. Kultivácia domových foriem mala charakter zdokonalovania remeselnej práce, a najmä výrazného nárastu dekoratívnosti, čo súvisí s posunom obytných stavieb do stredobodu statusovej symboliky.

Komparácia charakteru tejto skupiny stavieb s pôvodnou vidieckou stavebnou kultúrou i s dobovými formami, vznikajúcimi počas neskoršieho obdobia, môže byť podnetom k precízacií pohľadu spoločenských vied na fenomén modernizácie. Predovšetkým smerom k úsiliu citlivejšie vnímať odlišnú kvalitu jednotlivých fáz modernizačného procesu a ich dopadu na charakter spoločnosti a každodennú kultúru jej členov.

POZNÁMKY

- 1 Aj keď by bolo z historického hľadiska správnejšie pre obdobie do roku 1918 používať termín "hornouhorský vidiek", pre zjednodušenie a lepšiu zrozumiteľnosť textu používam termín slovenský (vidiek), samozrejme v teritoriálnom zmysle slova.
- 2 Podklad (materiál) pre analýzu stavebnej kultúry vidieka som získal dlhodobým etnografickým výskumom, realizovaným v rokoch 1984 - 1989 v obciach Cífer (okres Trnava), Sliače (okres Ružomberok) a Muránska Zdychava (okres Revúca), doplneným o etnografický materiál z ďalších lokalít. Textový a obrazový materiál je prístupný v práci: Podoba, J.: Vývoj staviteľstva a bývania v dedinskom prostredí v 20. storočí. Etnografické aspekty štúdia kontinuitných a diskontinuitných procesov v podmienkach industrializácie krajiny a socialistickej kolektivizácie polnohospodárstva. Kandidátska dizertačná práca, Bratislava 1993.

LITERATÚRA

- DANGLOVÁ, O. 2000: Etnicita v materiálnych a estetických znakoch. In: E. Krekovič (ed.), Etnos a materiálna kultúra. Bratislava: STIMUL, 40 - 54.
- KOUDLÉK, F. 1996: Modernizace. In: H. Maříková, M. Petrusk, A. Vodáková (eds.), Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, 644 - 645.
- LANGER, J. 1984: Proletarizace horských agrárnych oblastí na východní Moravě a její důsledky ve způsobu života. Český lid, 4, 200 - 209.

- LANGER, J. 1997: Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce. Rožnov pod Radhoštěm: Ready.
- LANGER, J. 1999: O tradici. Ethnologia Europae Centralis, 4, 56 - 58.
- LIPTÁK, L. 1996. Protirečivé stránky modernizácie. O slovenskej otázke na prelome storočí. Historická revue, VII, 2, 27 - 29.
- LIPTÁK, L. 1999: Modernizácia Slovenska: Národ, štát, spoločnosť. L. LIPTÁK: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava: Kalligram, 268 - 278.
- LORENZ, K. 1989: Rozhovor o agresivite. Interview s K. Lorenzom viedol F. Hacker. Literárny týždenník, II, 17, 9.
- ONDREJKOVIČ, P. 2000: Modernizácia a anómia. Je teória anómie aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti? Sociológia, 32, 4, 343 - 360.
- PODOBA, J. 1987: Modifikácie modelu tradičného obydlia slovenskej dediny v 20. storočí. Slovenský národopis, 35, 1, 72 - 90.
- PODOBA, J. 1992: Stavebná kultúra slovenského vidieka ako odraz konfliktných procesov kultúrnej a hodnotovej kontinuity a diskontinuity. In: D. Ratica (ed.), Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. Bratislava: NÚ SAV, 47 - 57.
- PODOBA, J. 1994: Der Modernisierungsprozess des 20. Jahrhunderts als Konflikt des Zivilisationswachstums und kulturellen Verfalls. In: Ethnocultural Processes in Central Europe in 20th Century. Bratislava: Comenius University, 221 - 234.
- PODOBA, J. 1997: Medzi tradíciou a nivelizáciou: zánik regionálneho domového typu. Etnologické rozpravy, 1 - 2, 41 - 56.
- PODOBA, J. 2000: Medzi technickou a kultúrnou modernizáciou: architektúra na slovenskom vidieku v 20. storočí. Architektúra a urbanizmus, XXXIV, 3 - 4, 103 - 109.
- SPENCER, J. 1996: Modernism, modernity and modernization. In: A. Barnard and J. Spencer (eds.), Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. London & New York: Routledge, 376 - 379.

Práca vznikla ako súčasť grantového projektu VEGA 2/7180/2000.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Ročník 49, 2001, číslo 1
Vychádza štvrtročne

Hlavný redaktor:
PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.

Výkonné redaktorky:
PhDr. Han Hlôšková, CSc., Tatiana Podolinská, PhD.,

Redakčná rada: Doc. Ľubica Droppová, CSc., Prof. Gyivicsán Anna, DrSc. (MR), Mgr. Martin Kanovský, PhD., PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, CSc., PhDr. Jan Krist (ČR), Doc. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, Doc. Magdaléna Paríková, CSc., Prof. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. (ČR), PhDr. Miroslav Válka (ČR).

Adresa redakcie: Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma

Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Vol. 49, 2001, Number 1

Editors: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Address of Editor: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia
and SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 49, 2001, No 1

Rédacteurs: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Adresse de la rédaction: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang 49, 2001, Nr. 1

Redakteure: Gabriela Kiliánová, Hana Hlôšková, Tatiana Podolinská

Redaktion: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616

